

Modernizm

Category: Edebiýaty
öwreniş, Filosophiýa, Kitapcy, Nukdaýnazar, Romanlar, Sözler
написано kitapcy | 21 январа, 2025
Modernizm

EDEBI AKYMLAR

► MODERNIZM

Modernizm ("modernismo" diýen italýan sözünden gelip çykyp, "döwrebap döreýiş" diýmekligi aňladýar. Etimologik gelip çykyşy boýunça latyn diliniň "modernus" ýagny, "döwrebaplyk" diýmekdir.

Modernizm XIX asyryň ahyrlarynda – XX asyryň birinji ýarymynda şekillendiriş sungatynda, edebiýatda we filosofiýada özbaşdak edebi akym hökmünde owalky akymlardan üzül-kesil saýlanypdyr.

♣ Modernizmiň gysgaça mazmuny we döremegine getiren şertler.

Modernizm XX asyrdaky tehnologiýa ilerleýişiniň täsiri bilen emele gelen täze garaýyşy, pikirleri, tejribeleri gurşap alan giň gerimli düşüňjedir.

Modernizm adamlaryň özarasynda bolup geçýän gatnaşyklary seljerip, olary täzeçe öwürşünde suratlandyrýar we hemme zada metaforiki nukdaýnazardan garaýar.

Bu akymy realizme protest hökmünde dörän akym hökmünde baha bermek bolar. Geçen asyrdaky, sowet režiminiň kesgitläň, marksistik-leninçilik estetikanyň prinsiplerine esaslanan sosialistik realizm metodynyň ýeke-täk edebi akym hökmünde kabul edilen döwründe, modernizmiň realizme ters gelýän ýerlerini çişirip, bu akymy durmuşdan üzňe we hakykaty ýoýýan akym hökmünde sypatlandyrdylar. Bu galp garaýyş ähli sowet edebiýaty öwreniş alymlary bilen birlikde şol döwrüň türkmen edebiýatçy alymlarynyň işinde-de öz beýanyňy tapdy. Mysal üçin Emirguly Işangulyýewiň "Çeper hakykat we şertlilik problemasy" kitabynda, modernizmi sosialistik realizm metodynyň

barlyşyksyz duşmany, şol sanda sosialistik realizmiň synpy pozisiýasyna we sungatyna her hili töhmetleri, çypdyrmalary, ýoýujy pikirleri ýöňkeýji buržuaz metod hasaplamak bilen birlikde, döwrüň syýasatynyň edebi-çeper doktrinasyny modernizmiň garşysyna göreşýän ýaly edip görkezýär.

"...Durmuşy, real hakykaty öz bolşunda görkezýän, ony dowzaha, ahyrzamana meňzedýän, nejis, har-hamyr, düşünmesi mümkin bolmadyk gykylyk-galmagallardan doly bolan çüýrük dünýä hökmünde düşündirmek üçin jan çekýän modernistik akymyň garşysyna göreşmek... iň ahyrda hem "çeper döredijilikdäki çig-çarsylyklara, ýumarlamaklyga" garşy göreş täze usullary, çeperçilik serişdelerini ýüze çykardy".[1]

Ady agzalan awtor dogmatizmi hernäçe realizmden (has dogrusy sosialistik realizmden) aýry, dogmatizmiň ret eden edebi şertliligini bolsa sosialistik realizmiň bir prinsipi hökmünde görkezmek islese-de, barybir bu nukdaýnazarda göwnemakul kesgitlemäni orta atyp bilmändir. Munuň sebäbini bolsa, real durmuşy ýoýýan akymyň aslynda modernizm däl-de, sosialistik realizmiň özüdigini görkezýär, aradan geçen ýyllar muny doly görkezdi hem.

Modernizm babatda umuman alanda sowet döwründe edebiýaty öwreniji türkmen alymlarynyň köpüsi ýokarky pikir bilen birmeňzeş pikirde boldular. Mysal üçin belli alym Rahman Rejebow hem modernizme şeýle kesgitleme berýär:

"Dekadentçlik (modernizm – H.T.) ~ buržuaz edebiýatynda we sungatynda reaksiýa akymlaryň biri bolup, ol geçen asyryň (XIX asyryň – H.T.) 70-nji ýyllarynyň soňunda Fransiýada döreýär. Onuň esasy goýan hem görnükli wekili fransuz şahyry Pol Werlen bolupdyr. Bu akymyň esasy ýörelgesi "Sungat sungat üçindir" diýen buržuaz teoriýasyndan ugur alýar. Dekadentçilik sungatyň we edebiýatyň jemgyýetçilik wezipesini inkär edýär. Formalizm, owadan, emma mazmunсыz boş sözlere kowalaşmak dekadentçiligiň esasy aýratynlygydyr. Subýektiwizm we indiividualizm bu akymyň ýene bir alamatlarynyň biridir. Sufizm, pessimizm, ol dünýä ynanmak dekadentçiligiň

häsiýetlendiriji taraplarydyr. Ölümi ýazyp görkezmek, gorky, garaňkylyk we zulmat ~ şularyň hemmesi şu akyma mahsus taraplardyr. A.M.Gorkiý bu akymyň döremekliginiň esasy sebäbini Fransiýada:

"Durmuşyň ruhy taýdan gedaýlaşmagy, akyl taýdan garaňkylaşmagy, moralyň, ahlagyň pese düşmegi, idealizmiň garyplaşmagy"[2]

diýip görkezýär. Dekadentçilik buržuaz medeniýetiniň pese düşmegini we buržuaz jemgyýetiniň çüýrändigini, moral hem ideýa daýanjyny ýitirendigini aňladýar".[3]

Modernizm şekillendiriş sungatynda kubizm, sýurrealizm, abstraksionizm, awangardizm, impressionizm ýaly başga-da birnäçe akymalaryň öwüşginlerini öz içine alýar. Adamzat modernizmiň çäginde mundan beýläk tebigatyň eçilen peşgeşlerini ýadyrgamazdan, dürli-dürli zatlara öz dünýägaraýşyny beýan etmäge başlady.

Ýewropa filosofiýasynda modernizm özgerişe we täzelenişe tarap gönügen akymdyr. Modernizm ideologik taýdan dine ýa-da milli urp-adatlara bagly täzeligi kabul etmekden çekinýän toparlara garşy çykyş edýär. Hut şoňa görä hem modernizmde individualizm urp-adatlardan ýokarda gelýär. Modernist adam elmydama täzelige ymtylýar, täzeligiň gözleginde bolýar. Modernizmi ýüze çykaran modern (täze) döwri adaty jemgyýetiň düşünjesi bilen garşylaşdyranymyzda, şäherleşmek, senagatlaşmak, dünýewileşmek ýaly häsiýetleri modernizme mahsus aýratynlyklar hökmünde görmek bolar.

Modernleşýän (özgerýän) adamlar tradisiýalara däl-de rasional pikirler gollanýarlar, modernistler geçmişde ýaşap geçenleriň dünýägaraýşyna göwnüýetmezçilikli garaýarlar (modernizmiň edil şu prinsipi bilen biziň özümiz hem ylalaşmaýandygymyzy şu ýerde aýdyp geçsek ýerlikli bolar,- H.T.), özgerişdäki dünýäde ýaşamagy ündeýär. Modernizm däpleriň ýitip gitmeginiň ýa-da olara täze öwüşgin berilmeginiň tarapynda çykyş edýär. Muňa bolsa dekonstruksiýa diýilýär. Şeýle hem modernizmiň orta çykmagyna pozitiwizmiň täsiri-de uly boldy. Pozitiwizm diňe

empirik ýollar bilen edinilen maglumaty dogry hasaplaýar, filosofiki we metafiziki maglumatyň gymmatyny ykrar etmeýär. Modernizmiň ýüze çykmagy bilen özgeren dünýädäki bar bolan owalky düşüňjeler öz ýerini täze-täze pikirler bilen çalyşdy. Asyrlar boýy eziş astynda ýaşan adamlar azatlyga ymtylmaga başladylar. Bu proses her ýerde duýulmaga başlandy. Saz sungatynda jaz, şekillendiriş sungatynda sýurrealizm, ylymda ewolýusion kämilleşme, filosofiyada pozitiwizm, syýasatda respublikaçylar orta çykdy. Modernizm pelsepesiniň kemala gelmeginde A.Şopenhauer, R.Wagner, Fridrih Nisşe, Oskar Waýld ýaly şahslar uly rol oýnadylar.

Olar Ýewropa rasionalizmine, hemme zadyň galyba salynmagyna, kesgitlenen ölçeglerde düşünilmegine (edebi nukdaýnazardan bolsa bu inisiatiwanyň bütinleý tarapyndadyrys, -H.T.) garşy çykyş edipdirler. Şol sanda modernizm Ýewropa magaryfyna hem garşy gidipdir. Oskar Waýld modernizmi edebiýata aralaşdyran we bu prinsipler esasynda eser döreden ussat ýazyjydyr. Waýldyň pikirine görä, "Sungat – sungat üçindir" we ol hiç bir ideologiýa gulluk etmeli däldir. Ol irrasional bolmalydyr we ýeke-täk düşüňje bilen kesgitlenmeli däldir.

♣ Şopenhaueriň modernistik garaýyşlary

Şopenhauer Günbatar we Gündogar medeniýetleriniň sintezini döretmäge synanyşypdyr. Onuň pikirçe Günbatar düşüňjesi rasional, Gündogar düşüňjesi bolsa irrasionaldyr. Her bir zady diňe rasionallyga baglanyşdyryp bolmaz. Düşüňjäniň kabul edip bilmeýän reallyklary hem bardyr. Empirik (duýulýan) tejribeden başga ony tamamlaýan intuitiw tejribäniň bardygyny-da ýatdan çykarmaly däl. Bularyň sintezi dünýä akyl ýetirip bilmek üçin hökmany gerekdir. Şopenhaueriň pikirine görä, dünýäni dolandyryýan güýç eradadyr. Ol "Dünýä eradasy" bilen "Dünýä düşüňjesi" garaýyşlaryny işläp düzüpdir. Erada hiç hili kada we ahlaga boýun egmeýän bir güýçdir. Eradanyň islän zadyny ýaratmaga ygtyýary bar, hemme zadyň başlangyjynda erada bar. "Dünýä eradasy" özüni tebigy güýçlerde, ösümlükler, haýwanat we adamzat dünýäsinde görkezýär. Adamlarda "düşüňje dünýäsi"

bardyr. Başgalardan tapawutly bolan adam özüne akyl ýetirýär, öz pajygaly akybetine, durmuşyň manysyzlygyna düşünýär. Bu güzaply pikirlerden halas bolmak üçin ol, düşünje dünýäsine gadam basýar, düşünje arkaly öz dünýäsine düşünmek we öz täleýini özgermek isleýär. Emma bu-da oňa hiç hili netije bermeyär. "Dünýä eradasy" onuň düşünjesini weýran edip taşlaýar.

Şonuň üçin düşünjä arkalanyp hemme zada akyl ýetirmäge synanyşmak ýöne bir hyýaldan, illýuziýadan ybaratdyr. Bu diňe "Dünýä eradasyna" garşy gitmekden başga zat däldir. Ýekelikde "Erada" barada pikirlenmek, oňa gowuşmaga jan etmek, onuň akymy bilen gitmek gerekdir. Munuň ýoly bolsa dünýäniň bulam-bujarlygyndan däl-de sungatdan, edebiýatdan we pelsepeden gözlenmelidir. Sungatda Şopenhauer saza hasam köp üns beripdir. Ol sazy "Dünýä eradasyna" gowuşmagyň iň amatly serişdesi hasaplapdyr. Onuň bu garaýşyny kompozitor R.Wagner durmuşa geçirdi.

Şopenhaueriň irrasional ideýalaryndan täsirlenen Wagner köne opera we saz tradisiýalaryndan el çekip, bu sungata täze-täze ugurlary getirmegi başarypdyr. Onuň döreden sazlary pelsepewi we mistiki öwüşginlerden doludy. Saz adamyň erkin bolmagyna, tebigat bilen birligine gönükmelidir. Şeýlelikde, "Dünýä ruhuna" gowuşmak üçin sazy amatly hasap edipdirler. Wagner dürli-dürli akymlyary biri-birine sintezläp başarypdyr. Ol saz bilen dramany biri-birine çatmagy başaran beýik kompozitordyr. Ol bu nukdaýnazardan özüne garşy giden kompozitorlary gazaply tankyt edipdir we olary isgysgynç, yzagalak adamlar hasap edipdir.

♣ Nisşäniň modernistik garaýyşlary

Modernizm filosofiýasynyň düýbünü tutanlaryň biri-de Fridrih Nisşedir. Nisşeniň filosofiki pikirleri düýbünden nädogrudyr we zyýanlydyr. Onuň reaksioner garaýyşlary Gitleriň faşistik Germaniýany dolandyran döwründe nemes nasistleriniň toslama "ariesler" teoriýasynyň işlenip düzülmeginde esasy gollanma bolup hyzmat etdi. Nisşäniň tasa gelmejek pikirine görä, dünýä

Apollon bilen Dionisiň garpysygy (ýagny, "Haýyr bilen Şeriň göreşi" diýen ýaly) esasynda dowam edýärmişin. Apollon düzgün-tertibi we ahlagy, Dionis bolsa tümlügi bulam-bujarlygy simwolizirleýän grek hudaýlarynyň obrazydyr. Bu substansiýalar bir däldir. Dionisiň güýji has agdykdyr, Apollon bolsa ondan ejizmişin. Apollonyň Dionis bilen garpysmagyna onuň häkimiýete bolan islegi sebäp bolýarmyşyn. Nisşe "Gün güýçliňki, gowurga dişliňki" diýen türkmen nakylyny has ýowuzlaşdyryp, diňe güýçlileriň ýaşamaga hakynyň bardygyny, ejizleriň ýok bolup gitmelidigini öňe sürüpdür. Hamala düzgün-tertip we düşünje ikinji derejedäki zatmyşyn, bular häkimiýete gowuşmak üçin ýöne bir serişdemişin. Adamyň maýmyndan emele gelşi ýaly, ol soňlugy bilen "Beýik ynsana" öwrülmelidir. Bular ýaly "adam", beýleki adamlaryň arasyndan tapawutlanýan erk-ygtyýary bilen saýlanyp çykmalymyşyn. Ol köne döwürleri basgylap, täze döwri gurmalymyşyn. Hudaý hem ölmelimişin (has dogrusy Ony Nisşe "öldürenmişin"). Hudaýyň deregine Deçjal gelip, täze ýaşayş getirmelimişin. Ahlak kadalary we temmiler hem gullar üçinmişin. "Beýik adam" täze ahlak prinsiplerini getirmelimişin. Täze ahlak jemgyýetçilik we dini ideologiýalardan däl-de, adamyň öz ruhundan döremelimişin. Nisşäniň bu bolar-bolgusyz teoriýalary onuň "Zaratuştra şeýle diýipdi! Hemmeler üçin we hiç kim üçin kitap" atly jedeli häli-häzirlerem ýatmaýan filosofiki romanynda öz beýanyyny tapypdyr.

Birinji Jahan urşuny ýewropa medeniýetiniň we ösüşiniň soňlanmagy hökmünde baha berip, bu babatda "gadymy, orta asyr we täze eýýam" etaplaryna bölmeklige garşy çykmak bilen birlikde dünýä akyl ýetirmekligiň täze prinsiplerini hödürläpdir.

Hytaý, Wawilon, Müsür, Hindi, Günbatar, Wizantiýa-Arap, Rus-Sibir ýaly beýik medeniýetleriniň hersiniň özboluşly aýratynlygy bardyr. Her bir medeniýetiň ölümi onuň siwilizasiýa utgaşyp gitmegi netijesinde amala aşýar. Grek medeniýetiniň Rim siwilizasiýasyna garylyp-gatylyp gitmegini muňa mysal hökmünde görkezmek bolar. Orta asyrlar ýewropasynyň medeniýeti-de XIX asyra gelinende eýýäm ölüp, deregine

siwilizasiýa döräp ýetişipdi. Ölüme tarap barýan siwilizasiýany bolsa, zorluk-sütem, hudaýsyzlyk, materializm, pitnewi we inkär edijilikli ruh, obalaryň terk edilip şäherlere göçülmegi bilen häsiýetlendirmek mümkin. Bütün bu zatlar bolsa Günbatar siwilizasiýasynda eýýäm barlygy, onuň ölüme tarap barýandygyny subut edýär.

♣ Modernizmiň çökmegi

Birinji Jahan urşundan soňky ýyllar modernizmiň çökmegine, onuň deregine bolsa, irrasional akymlaryň güýçlenmegine getirdi. Netijede öň modernizmi birkemsiz metod hasaplaýanlar üçin modernizmiň kemçiliklerine göz ýetirmäge mümkinçilik dörettdi. Modernizm iň soňky gezek nasistik we faşistik ideologiýasyna duwlanyň hortalady, modernizm bir ideologiýa hökmünde Ikinji Jahan urşunda nemesleriň bähbidine hyzmat etdi. Bu bolsa Ýewropany has uly gorpuň gyrasyna alyp bardy. Ikinji Jahan urşundan soňra modernizm akymy dargady. Muňa dünýäniň özgermegi, täze-täze hakykatlaryň peýda bolmagy, kommunikasion-aragatnaşyk ulgamynyň we informasion-habar beriş serişdeleriniň görlüp-eşdilmedik derejede kämilleşmegi, bütün bular bilen baglanyşyklylykda aň-düşünjäniň we ýaşayyş formasynyň düýpgöter özgermegi sebäp boldy. Bu çöküş modernizmiň edebi akym hökmünde edebiýat arenasyndan doly çekilmegi we onuň ýerinde postmodernizmiň gelmegi bilen soňlandy.

Muňa garamazdan modernizm taryh arenasyndan gutarnykly çekilibem gidibermedi. Onuň alamatlary we täsirleri biziň döwrümüzde-de kämahal özüni görkezip durýar.

♣ Ýewropada we Amerikada dini modernizm

Dini modernizm adatlaryň üýtgedilmegi ýa-da köne adatlaryň täzeden yorumlanmagy ýaly iki nukdaýnazardan çykyş edýär. Adatlaryň üýtgedilmegi täze dini akymlaryň döremegine getiripdir.

Köpçülik bilen arany bozmak islemeýän modernist toparlar köne adatlara täze yorumlar getirilmegi bilen çäklenmek

isläpdirlär. Bular ýaly täzelikçi meýiller baryp, gadymy döwürlerde başlapdyr. Hristian we musulman jemgyýetlerinde bolsa geçmişde-de, häzirki wagtda-da munuň mysallary az bolmady. Mysal üçin Pygamberimiz (s.a.w) bakyýete göç edensoň, kän wagt geçmänkä Müseýlemetül-Kezzap diýen ýalançy pygamber orta çykdy we özüniň toslamalara esaslanan "täzelikçi" ideýalaryny ýaýratmaga synanyşdy. Sokratyň kapyrlykda aýyplanmagy, Ksenofonyň grek diline şübhe bilen garamagy, mutezile akymynyň taglymatlary, protestançylygyň we Eýranda behaýylygyň, Hindistanda kadyýanyçylygyň ýüze çykmagy ýaly zatlara dinde reforma geçirmek isleýän toparlaryň synanşyklary diýip düşünmek mümkin. Ösen jemgyýetletde dini modernizm prosesi hasam güýçli bolupdyr. Munuň tersine yzagalak jemgyýetlerde dini fanatizm we urp-adatlar hökmüni ýöredipdir. Gapma-garşylykly bu iki ýoluňam nädogrudygyny bolsa taryh görkeze-görkeze geldi.

Ýewropada we Amerikada modernizm prosesi has düýpli ornaşypdyr. Bir merkezden (Rim papasy) dolandyrylýan katolik buthanalaryndan tapawutlylykda protestant buthanalary bir merkezden dolandyrylmandygy üçin özgerişler geçirmek üçin has oňaýly ýerler bolupdyr we modernizme çalt uýgunlaşypdyr. Hatda aýry-aýry ýagdaýlarda jemgyýetiň ösmegi üçin oňaýak bolupdyrlar.

Muňa mysal hökmünde kalwinizmde mistiki garaýyşlara ynamyň azalmagyny, dini urp-adatlaryň iň pes derejä düşürilmegini, rasionalizme we sosial gatnaşyklara üns berilmegini görkezmek bolar. Bular ýaly protestant akymlar täze Ýewropanyň we Amerikanyň şekillenmeginde aýgytlaýjy rol oýnapdyrlar. Katolik buthanasynyň bolsa soňky döwürlere çenli dünýä bilen dil tapyşma prosesi kyn geçdi.

Renessans döwürlerinden başlap, XIX asyryň soňlaryna – XX asyryň başlaryna çenli katolik buthanalarynda modernistik garaýyşlaryň goldaw tapmaýar diýen ýalydy.

Ilkinji katolik modernistleri, hristiançylygy özgeren dünýä laýyklaşdyrmak üçin birnäçe hristian prindiplerini we rituellaryny tankyt edipdirler. Katolik modernistleriniň pikirine görä, dini adamyň özi döredipdir, "Töwraty" Hudaý

indermändir. Şol sanda, Isa pygamber (a.s) hudaý däl-de yönekey bir ýewrey Mesihidir. Olary biri-birindən wagtyňa laýyklyk aýyrmak gerekdir. Ilkibaşda katolik buthanasy modernistlere garşy gidip, olary buthanadan çetleşdirenem bolsa, soňabaka täzelenen dünýäde öz täsirini saklap galmagyň hatyrasyna birnäçe modernistik pikirler bilen ylalaşmaly boldy. Bu proses 1962-1965-nji ýyllarda geçirilen Ikinji Watikan mejlisinden soňra hasam çuňlaşdy. A.Luazi, L.Düşen, Blondel, H.Şell, K.Tirell, R. Muarri dagylary katolik modernistleri hökmünde görkezmek bolar.

♣ Modernizm yslam ýurtlarynda

Yslam ýurtlarynda baryp Orta asyrlar döwründe modernizme meýil edýän akymlar döräpdi. Ilkinji yslam modernistleri hökmünde hasaplanylýan mutezile mezhebine eýerýänler dine täzeçe düşündirişler bermäge çalşypdyrlar. Mutezile akymyndakylar täzeçe dini düşündirişler bilen çykyş edip, dini täzelenen hakykatlar bilen utgaşdyrmak isläpdirlär. Emma Ýewropadaky ilkinji modernistlerden tapawutlylykda yslam modernistleri adatçylaryň garşysynda ýeňlişe uçradylar. (Megerem muny, hristian jemgyýetinden tapawutlylykda, yslam dininiň prinsipleriniň juda sagdynlygy bilen düşündirmek gerekdir?, - H.T.). Muňa garamazdan mutaziläniň girizen täzelikleri musulman dünýägaraýşynda yz galdyrmagy başarypdyr. Soňky asyrlarda yslam ýurtlarynyň içinde diňe Türkiýäniň ösmegi beýleki musulman ýurtlaryna-da öz täsirini ýetirdi. Musulman ýurtlar kem-kemden ösüş ýoluna düşdiler. Emma bu ösüş diňe syýasy we harby ugur boýunça amala aşdy. Yslam halklarynyň ylymda, täze-täze düşünjelerde, filosofiýada, modern taglymatlarda Ýewropanyň ösüşine hiç hili mätäçliginiň ýokdugyna garamazdan, ýene-de Ýewropa Renessansyny özlerine nusga edinmekden halas bolup bilmediler. Musulmanlar Ýewropada öndürilen abzallary we tehniki enjamlary ulanmagy has amatly hasap etdiler. Munuň tersine, bu önümçiligi özlerinde gurnamak, ösüşde Ýewropadan ozdurmak hiç kimiň kellesine-de gelenokdy. (belki, käbirlerimiziň kellesine gelendirem, kim

bilýär?, -H.T.).

Bu yza galma prosesi gitdigiçe çuňlaşdy. Yslam ýurtlarynyň köpüsinde absolýut monarhiýa we tire-taýpa düzgüni dowam edýändigini üçin respublika, parlamentarizm, demokratiýa ideýalarynyň ysy-da ýokdy. Musulman modernistleri we "Gurhan" tefsirçileri "Gurhanda" her bir ylyma jogabyň bardygyny hernäçe subut etmäge çalyşsalar-da, soňky asyrlarda näme üçindir olara gulak gerenem bolmady.

Yslam dünýäsinde ylmyň, modernizmiň, adam hukuklarynyň bähbidine çykyş eden toparlaryň biri-de "Gurhan" tefsirçileridir.

Tefsirçiler yslam dünýäsinde Renessansyň we Reformasiýanyň (Gaýtadan döreýişini we Özgerişini) kemala gelmeginde hem-de yslam ýurtlarynda parahatçylygyň we adalatynyň üpjün edilmeginde aýgytlaýjy rol oýnapdyrlar. Olaryň pikirine görä musulmanlaryň ösüşden yza galmagy dini ylymlary halka düşündirýän yslam alymlarynyň azalmagy netijesindedir. Şoňa görä hem dini döwrebap problemalara jogap berýän şekilde täzeçe düşündirýän (içtihat edýän) alymlara (müçtehidlere) ýol açmalydyr. Yslam modernistleri yslam fundamentalizmine garşy çykyş edipdirler, syýasy taýdan olar parlamentarizmiň we respublikaçylygyň tarapdarydyrlar (Üns beriň: Ilkinji dört halyfyň ("Dört Çaryýarlaryň") döwründe-de häkimiýet şu iki prinsipe esaslanýardy, - H.T.).

Dogry kabul edip boljak garaýyşlarynyň bardygyna garamazdan, modernistleriň hemme prinsiplerini gutarnykly dogry diýip hasaplabam bolmaz. Mysal üçin yslam modernistleri Pygamberimiziň (s.a.w) hadyslaryna şübheli garaýarlar. (Şol sanda toslama hadys oýlap tapyjylaryň hem bardygyny ýatdan çykarmazlyk gerek). Modernistleriň käbiri prozent almagy haram hasaplamayar, zynakäri daşlap öldürmek ýaly şerigat amalynyň berjaý edilmegine garşy çykýar. Olaryň bu pikiri dogry hasaplamagyny, yslamyň binýadynda azatlyk ideýalarynyň ýatanlygy bilen düşündirmek bolar. Dini modernizmiň kemala gelmegi başga ugurlarda-da özgeriş prosesleriniň döremegine getirdi. Bu hasam musulman dünýäsiniň başga medeniýetler bilen sepleşýän ýerlerinde (aýratynam Ýewropa we Russiýa bilen

araçakleşýän sebitlerde) ýüze çykdy. Hut şu sebitlerem ösüp baryan ýurtlar bilen aýakdaş gitmäge çalyşdylar. Hemme zatdan öň diniň we urp-adatlaryň sosial durmuşda täsiriniň azalmagyna gönükdirilen magaryfçylyk işlerine üns berildi. Bu prosesi Ýewropa bireýýäm geçiripdi. Osmanly imperiýasy döwründe köşk hadymy, magaryfçy Ybraýym ilkinji gezek "Gurhany" çaphana usulynda neşir edip köpeldendigi üçin reaksioner ruhanylar tarapyndan ýazgarylypdy. Magaryfçylyk XIX asyryň ahyrlary bilen XX asyryň başlarynda tatarlaryň we azerbaýjanlaryň arasynda giňden ýaýrady. Eýýäm XIX asyrda türkmen klassyklarynyň kitaplary Kazanda daşmasma usulynda çap edilýärdi. Muňa musulman ýurtlarynyň dekonstruksiyasy diýip baha bermek bolar. Dekonstruksiya käýerlerde zor bilenem durmuşa geçirilipdir. Türkiýede we Eýranda zoraýakdan dekonstruksiýalaşmak ýygy-ýygdydan amala aşyrylypdyr. Dekonstruksiýalaşmak Osmanly we Russiýa imperiýasynda ýaşaýan musulmanlaryň arasynda hasam giň goldawa eýe bolupdyr. Emma SSSR döränden soňky döwürde Orta Aziýa we Kawkaz musulmanlarynyň arasynda dekonstruksiya täze bolşewistik agalygyň üpjün edilmeginiň bähbitleri nazara alnyp geçirilip başlandy. Eýran modernizmi ýurda Yslam rewolýusiýasyny getirdi. Arap ýurtlarynda bolsa awtoritar we totalitar diktaturalaryň barlygy üçin modernizmiň gol-pudak ýaýramagyna mümkinçilik bolmandyr.

SSSR-iň dargamagy bilen onuň kesgittän ýeke-täk sosiialistik-realizm metody hem dargady. Bu bolsa edebiýatda modernizmiň we postmodernizmiň alamatlarynyň gaýtadan peýda bolmagyna getirdi.

♣ Modernizm edebiýaty

Modernizm edebiýata klassyky romanlaryň deregine geldi. Modernizm döp bolup gelýän edebi tärleriň deregine filosofiki, psihologiki we taryhy öwüşginli romanlary getirdi. Modernizmde personažlaryň häsiýeti bilen birlikde olaryň içki dünýäsiniň çuňluklaryna aralaşmaga aýratyn üns berilýär. Muňa mysal hökmünde F.Dostoýewskiniň "Jenayät we jzasyny", "Doganlar

Karamazowlaryny", Bodleriň "Şeriň reňkini", A.Rembonyň, Strinbergiň we başga-da birnäçe awtoryň birnäçe eserini görkezmek bolar.

Filosofiýanyň modernistleri hökmünde Fridrih Nisşäni, Anri Bergsony, Wilýam Jeýmsi, Zigmund Freýdi, Karl Ýungy we başgalary görkezmek bolar.

Modernizm döp bolup gelyän köne stilleriň öz möwritini geçirmegi bilen XX asyryň birinji otuz ýyllygynda edebiýatda özbaşdak bir akym hökmünde pajarlap ösdi.

Modernizm dini, filosofiki we sosial ylymlara nädogry teoriýalar getirendigine garamazdan, bu akymyň çeper edebiýata hasam öwüşgin berendigini, edebiýatyň täze-täze basgançaklara çykmagyna ýardam edendigini hem şu ýerde bellemän geçmek adalatsyzlyk bolar.

♣ Modernizm edebiýatynyň görnükli wekilleri:

1. Anna Ahmatowa (1889–1966);
2. Gabriele d'Annunsio (1863–1938);
3. Giýom Apolline (1880–1918);
4. Andreý Belyý (1880–1934);
5. Gotfrid Benn (1886–1956);
6. Iwan Sankar (1876–1918);
7. Konstantinos Kawafis (1863–1933);
8. Jozef Konrad (1857–1924);
- 9). Alfred Dýoblin (1878–1957);
10. Hilda Dulitl (1886–1961);
11. Tomas Sternz Eliot (1888–1965);
12. Wilýam Folkner (1897–1962);
13. Frensis Skott Fisjerald (1896–1940);
14. E.M.Forster (1879–1971);
15. Ernest Hemingueý (1899–1961);
16. Gugo fon Gofmanstal (1874–1929);
17. Mals Žakob (1876–1944);
18. Jeýms Joýs (1882–1941);
19. Frans Kafka (1883–1924);
20. Georg Kaýzer (1878–1945);

21. Dewid Gerbert (1885–1930);
22. Persi Windem Luis (1882–1957);
23. Tomas Mann (1875–1955);
24. Ýujin Gledstoun O'Nil (1888–1953);
25. Fernandu Pessoa (1888–1935);
26. Mariu de Karneýru (1890–1916);
27. Ezra Pound (1885–1972);
28. Marsel Prus (1871–1922);
29. Doroti Riçardson (1873–1957);
30. Raýner Mariýa Rilke (1875–1926);
31. Gertrud Staýn (1874–1946);
32. Walles Stiwens (1875–1955);
33. Italo Zwewo (1861–1928);
34. Ernst Toller (1893–1939);
35. Georg Trakl (1887–1914);
36. Pol Waleri (1871–1945);
37. Robert Walzer (1878–1956);
38. Wilýam Karlos Wilýams (1883–1963);
39. Frank Wedekind (1864–1918);
40. Wirjiniýa Wulf (1882–1941);
41. Wilýam Batler Ýeýts (1865–1939);
42. Andre Žid (1869–1951);
43. Oldos Haksli (1894–1963);
44. Andre Breton (1896–1966)...

♣ Peýdalanylan edebiýat:

- [1] E.Işangulyýew "Çeper hakykat we şertlilik problemasy", "Ylym" neşirýaty, Aşgabat-1978);
- [2] M.Gorkiý "Edebiýat hakynda", M, 1955, sah 5;
- [3] R.Rejebow "Edebiýat ylmyna degişli terminleriň sözlügi", "Türkmenistan" neşirýaty, Aşgabat-1966, sah 54-55.

♣ Goşmaça maglumat üçin:

- 1). Wikipediýa: Modernizm (rus we azerbaýjan dillerinde).

@Kitapçy

Edebiyatı öğreniş